

Наталія Касьянова
(м. Донецьк)

СТАНОВИЩЕ ДІТЕЙ-СИРИТ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ДОНБАСУ)

У статті на основі аналізу літератури та джерел проаналізовано становище дітей-сирит в умовах нацистської окупації на прикладі Донбасу. З'ясовано масштаби руйнації дитячих виховних установ, рівень життя дітей, зроблено висновок про жахливі, нелюдські умови їхнього існування.

Ключові слова: діти-сироти, безпритульність, бездоглядні, матеріальна база, дитячі установи.

Велика Вітчизняна війна – подія світової та української історії, яка стала величезним лихом для людей та держави. Масштабні людські жертви, розруха в промисловості та сільському господарстві, неабиякі втрати та руйнація культурних цінностей і пам'яток, морально-психологічні травми населення – це лише незначний перелік негативних наслідків війни. Однак навіть у складних воєнних умовах життя тривало. Важко, боляче, голодно, на межі, але продовжувалося. У центрі цього життя, безумовно, перебувала людина, з власними прагненнями, відчуттями, переживаннями та долями. Радянська та сучасна історіографія приділила багато уваги питанням військових дій, обороноздатності держави, збиткам, які спричинили військові дії, відбудові народного господарства та промисловості. Дещо поза увагою дослідників залишився людський вимір подій. Не стала винятком й історія дитинства. У сучасній літературі неважко знайти сюжети про "синів полків", героїчні приклади боротьби дітей та підлітків із загарбниками, їхні партизанські дії. Утім, складніше відшукати трагічні долі дітей, батьки яких загинули на фронтах, дітей, які втрачали зв'язок із рідними під час евакуації та виховувались у дитячих установах, тобто дітей-сирит, безпритульних та бездоглядних. З огляду на вищесказане метою статті є розгляд умов життя радянських дітей-сирит, безпритульних та бездоглядних за часів німецької окупації на прикладі Донбасу.

Історіографія проблеми досить обмежена. Лише деякі аспекти життя неповнолітніх у скрутних умовах війни знайшли висвітлення в загальних працях радянської доби з історії відбудови та освіти країни [1]. Сучасні українські дослідники порушують цю тематику в контексті вивчення загальної історії дитинства в період Великої Вітчизняної війни та в повоєнну добу. Так, Г. М. Голиш розглядає низку питань, пов'язаних зі становищем дітей і підлітків у роки війни, зокрема соціально-демографічні, медико-санітарні та психологічні наслідки Великої Вітчизняної війни для наймолодших представників воєнного покоління УРСР [2]. М. О. Бистра у працях наводить статистичний матеріал із виховних дитячих закладів – дитячих садків, шкіл, порушує питання знищення дитячих будинків під час нацистської окупації [3]. Окремі аспекти, присвячені функціонуванню дитячих виховних закладів різних типів, зокрема дитячим будинкам, будинкам дитини, установам, що підпорядковувалися НКВС (МВС) УРСР, досліджують Л. Г. Голиш [4] та М. О. Соловей [5].

Джерельною базою статті слугували документи обласних державних архівів Донецької та Луганської областей. Це листи, довідки, інформації партійних робітників, членів комсомольських та профспілкових організацій, відділів народної освіти про роботу щодо стабілізації ситуації з рівнем дитячого волоцюжництва. Важливими для нашої роботи є джерела особистого походження. Вони характеризують суб'єктивне уявлення дітей про перебіг подій і допомагають з'ясувати, окрім матеріального становища неповнолітніх громадян під час та після війни, їхній психологічний стан, ставлення до подій та довкілля, уявлення, прагнення та мрії тощо. Спогади вихованців дитячих будинків Донбасу про своє життя можна знайти на сторінках тогочасної періодичної преси [6]. Це

переважно невеликі публікації, присвячені різним проблемам, наприклад, життю дітей на окупованій території, у дитячих притулках окупаційної доби, побутовим умовам вихованців дитячих будинків та учнів у гуртожитках після звільнення.

В умовах воєнної доби матеріальна база та система соціального захисту дітей та підлітків була майже зовсім знищена. Мережа всіх дитячих виховних установ, які забезпечували навчання, виховання та дозвілля дітей і підлітків до війни, а саме культурні та освітні центри, наприклад загальноосвітні школи, дитячі садки, ясла, будинки та майданчики, палаци культури та клуби, школи фабрично-заводського навчання, училища та технікуми, дитячі будинки та будинки дитини під час воєнних дій була зовсім знищена або стала непридатною для використання. Про масштаби руйнації свідчать статистичні дані. Так, до початку Великої Вітчизняної війни в Сталінській області діяли дев'ять вищих навчальних закладів, 61 технікум та 1 552 школи, де навчалися тисячі студентів і школярів [7]. Під час бойових дій було зруйновано 1 033 школи і 145 дитячих установ [8], дев'ять театрів, 24 палаци культури та 600 клубів, які забезпечували населення виступами професійних артистів, переглядами кінострічок та радіотрансляцією. На Луганщині теж було знищено п'ять інститутів, 35 технікумів, більше тисячі шкіл, шість театрів та 435 кінотеатрів [9]. У скрутному становищі перебувало й дошкільне виховання. Якщо на початок війни було значне відставання від необхідної кількості в розвитку дошкільної ланки освіти (дитячі садки), то в умовах війни та одразу ж після її закінчення спостерігалася катастрофічна їх нестача, хоча роль дитячих садків у цей час значно збільшилась у зв'язку з широким залученням до виробничої праці жінок. Так, у Ворошиловградській області протягом 1941-1942 рр. працювало лише 18 стаціонарних дитячих садків, які охоплювали 1 120 дітей проти 210 дитячих садків до війни, які охоплювали 10 235 дітей [10].

Майже зовсім виявилася зруйнованою й матеріальна база соціального захисту дітей-сиріт, яка діяла в Донбасі до війни. Не було приміщень для розташування дитячих кімнат міліції, приймальників-розподільників, будинків дитини та дитячих будинків. Так, у Ворошиловградській області з 23 дитячих будинків, у яких до війни проживало більше 3 000 дітей, не вціліло жодного. У Сталінській області з 42 дитячих будинків на 5 тис. місць, що працювали на початку 1941 р., повністю зруйнованими виявилися приміщення 31 дитячого будинку на 3 280 місць. Інші дитбудинки виявилися ушкоджені частково [11]. Під час окупації було втрачено й майно дитячих будинків. Так, наприклад, 14 липня 1942 р. за розпорядженням командування німецькі солдати пограбували комори, а також знищили посіви на земельних ділянках, які належали дитячому будинку хутора Кріпаки Слов'яносербського району Ворошиловградської області.

Однак і за часів війни, і під час окупації регіонів залишалися діти-сироти, які потребували нагляду та забезпечення. Не всі дитячі установи були евакуйовані, а оскільки виховні заклади, що існували в мирний час, стали непридатними для використання, діти-сироти, які залишилися на окупованій ворогом території, перебували у вкрай важкому становищі. Як відомо, командування фашистської Німеччини ставило за мету захоплення території УРСР, використання місцевого населення як робочої сили або повне його знищення. З огляду на це логічно було б припустити, що непрацездатні, так би мовити "зайві", мешканці підлягали знищенню. Діти не були винятком. На жаль, подібні припущення та здогадки підтверджуються як спогадами сучасників подій, так і документальними свідченнями. Так, згаданий дитячий будинок хутора Кріпаки Слов'яносербського району Ворошиловградської області до війни утримував 80 дітей-інвалідів. Під час окупації всі його вихованці були викинуті поліцаями в підвал та на вулицю. Після цього більше 50 дітей загинули від голоду. Сторож дитбудинку, інвалід 74 років, розповідав: "На моїх очах відбувалися грабунки та вбивства дітей. Я особисто ховав дітей: хлопчика Васю 12 років, хлопчика Васю 9 років, були й дівчата" [12]. А ось розповідь начальника гірничорятувальної команди Калінінської шахти № 4-4 біс Пилипчатого: "...з дитячих будинків м. Донецька привезли групу дітей років семи-восьми. Їм веліли зійти з машини і вишикуватись. Діти послушались, їм наказали роздягтись. Коли діти зняли з себе одяг, то група німців майже

впритул розстріляла їх із автоматів. Трупки скинули в ствол [шахти]..." [13].

У тих дитячих притулках, які все ж таки продовжували функціонувати й під час окупації (а їх налічувалося зовсім обмаль), умови життя були нелюдськими. У м. Ворошиловград під час окупації працював лише один дитячий притулок, який перебував у жахливому стані: антисанітарні умови, бруд та хвороби, серед яких найпоширенішими були воші, короста, туберкульоз та рахіт. Не витримують критики й норми харчування дітей у притулках. Істивний раціон не відповідав навіть мінімальним потребам підростаючого організму. Наприклад, діти отримували 170 гр. хліба на добу, 100 гр. пшона і 10 гр. соняшникової олії на тиждень [14]. У Сталінській області під час окупації кількість подібних установ була більшою. На жаль, точних даних щодо їх кількості немає. Однак фрагментарна інформація, яка міститься в документах архівних фондів, засвідчує, що продовжували функціонувати дитячі будинки в Маріуполі, Костянтинівці, у Камишеवासі Краматорського району, Макіївці, Кадіївці та в Юзівці (9 дитячих будинків) [15]. Умови життя в них також були несприятливими, а матеріальне забезпечення – украй поганим. Ось як описують своє життя в окупаційних дитячих будинках діти-сироти. "...Мы с голоду пухли в детском доме. Кормили нас баландой из капусты, листьями да шкурками от буряков. Из кухни высыпят шкурки – а мы все толпой налетим. Или отгоним коня, да едим, что ему положено. По мусорным ящикам еду искали, собирались. Откапывали дохлых лошадей и мясо на костру жарили", – згадувала на сторінках "Комсомольской правды" дитина війни Зіна Русакова [16]. У доповідній записці завідувача Сталінського облвно від 5 травня 1944 р. підкреслено, що при німцях дитбудинки майже не забезпечували ліками та харчами, тому діти гинули від голоду, захворювань та антисанітарних умов. Це підтверджують і дитячі спогади. Так, Галя Дубенко, яка перебувала під час окупації в дитячому будинку в Сталінській області, розповідала: "...от голоду да болезней каждый день ребята умирали. Их все в подвал носили. А наберется человек тридцать, собьют ящик да повезут ночью на кладбище. Я сама видела, как их в ящик складывали. 182 человека умерло при немцах..." [17]. У Єнакіївському дитячому будинку загинуло 185 дітей, в Іваношльському – 45 дітей, у Макіївському – 50 [18]. 80% дітей Дзержинського дитячого притулку хворіли туберкульозом, рахітом, коростою [19].

Таким чином, з огляду на наявну історіографію та джерельну базу можна зробити висновок про скрутне становище дітей-сиріт, безпритульних та бездоглядних в окупованих німецькими солдатами регіонах. Діти ставали заручниками не лише долі, яка відбирала в них домівку, батьків, близьких та рідних людей і звичний ритм життя, але й опинялися під прицілом ворога та вимушені були розраховувати на розсуд долі. Водночас наявна звичайна людська чуйність, доброзичливість, взаємодопомога, які навіть у воєнних умовах не поступилися жорсткому індивідуалізму, що, до речі, домінує у сучасних реаліях. Небагаточисленні дитячі будинки окупаційної доби утримувалися та "виживали" саме завдяки пожертвам місцевого населення, його небайдужості. Так, виключно коштами та речами, зібраними серед населення, забезпечувався Дзержинський дитячий притулок, у якому перебувало 120 дітей [20].

Отже, під час німецької окупації території регіонів УРСР майже всі дитячі установи були знищені. Ті що продовжували своє існування, не могли виконувати першочергові завдання з надання допомоги дітям-сиротам, безпритульним та бездоглядним з суто об'єктивних причин.

Список використаних джерел та літератури

1. Хорошайлов М. Ф. На відбудові. З історії відбудови Донбасу / М. Ф. Хорошайлов. – Донецьк: "Донбас", 1966. – 178 с.; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР / відп. ред. Бондар А. Г. – К.: Радянська школа, 1967. – 482 с.
2. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: [монографія] / Г. М. Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323 с.; Її ж. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України / Г. М. Голиш // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 37-49.

3. Добров П. В. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни: [монографія] / П. В. Добров, М. О. Бистра. – Донецьк: Норд-Прес, 2006. – С. 43; Бистра М. О. Стан освіти на Луганщині в період фашистської окупації / М. О. Бистра // Історичні і політологічні дослідження: [зб. ст. / гол. ред. П. В. Добров]. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – № 1 (23). – С. 115-124.
4. Голиш Л. Г. Особливості роботи спеціальних дитячих установ Донбасу та Харківщини на початковому етапі відбудови (1943-1945 рр.) / Л. Г. Голиш // Історичні і політологічні дослідження: [зб. ст. / гол. ред. П. В. Добров]. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – № 1 (23). – С. 206-215.
5. Соловей М. О. Дитячі будинки Донбасу у роки Великої Вітчизняної війни (1943-1945 рр.) / М. О. Соловей // Історичні і політологічні дослідження: [зб. ст. / гол. ред. П. В. Добров]. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – № 1/2 (37/38). – С. 100-106; Її ж. Повсякденність вихованців дитячих будинків Донбасу (1945-1965 рр.) / М. О. Соловей // Нові сторінки історії Донбасу: [зб. ст. / гол. ред. З. Г. Лихолобова]. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – Кн. 15/16. – С. 250-263.
6. Комсомольская правда в Донбассе. – 1944. – 22 февраля.
7. Хорошайлов М. Ф. Вказ. праця. – С. 18.
8. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: [монографія] / Г. М. Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – С. 168.
9. Хорошайлов М. Ф. Вказ. праця. – С. 18.
10. Добров П. В. Вказ. праця. – С. 43.
11. Соловей М. О. Дитячі будинки Донбасу у роки Великої Вітчизняної війни (1943-1945 рр.) / М. О. Соловей // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П. В. Доброва]. – 2008. – № 1/2 (37/38) – С. 101.
12. Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): [сб. материалов и документов] / Ред. коллегия В. В. Шевченко, А. М. Бурлаков, Г. Я. Емченко, В. И. Каляшников, Ю. Ф. Пономаренко. – Донецк: Донбасс, 1969. – С. 111.
13. ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 59, арк. 39.
14. ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 136, арк. 33.
15. Добров П. В. Вказ. праця. – С. 93.
16. Комсомольская правда в Донбассе. – 1944. – 22 февраля.
17. Там само.
18. Соловей М. О. Дитячі будинки Донбасу у роки Великої Вітчизняної війни (1943-1945 рр.) / М. О. Соловей // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П. В. Доброва]. – 2008. – № 1/2 (37/38). – С. 103.
19. Хорошайлов М. Ф. Вказ. праця. – С. 37.
20. Там само.

SUMMARY

The position of children-orphan in the conditions of Nazi occupation on the example of Donbass is analyzed in the article on basis of the literature and archive materials. The scales of destruction of special child educational establishments, a standard of living of children is found out. The author has drawn a conclusion about awful, inhuman conditions of their life.

Key words: children-orphan, homelessness, children without supervision, material resources, children's institution.

АННОТАЦИЯ

В статье на основании анализа литературы и источников сделан анализ состояния детей-сирот в условиях нацистской оккупации на примере Донбасса. Выявлены масштабы разрушений детских воспитательных учреждений, уровень жизни детей, сделан вывод об ужасных, нечеловеческих условиях их существования.

Ключевые слова: дети-сироты, беспризорность, безнадзорные, материальная база, детские учреждения.